

TÜRKLÜK
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
13

Kurucusu:
Hakkı Dursun YILDIZ

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

İstanbul, Mart 2003

Hakemli Dergi
(Mart ve Eylül Aylarında Yayınlanır)

Sahibi:

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi adına,
Dekan Prof. Dr. Emine Gürsoy-NASKALİ

Danışma Kurulu:

Orhan BİLGİN (Marmara Üniversitesi)
Feridun EMECEN (İstanbul Üniversitesi)
İsmail ERÜNSAL (Marmara Üniversitesi)
Mehmet GENÇ (Marmara Üniversitesi)
Mücteba İLGÜREL (Marmara Üniversitesi)
Emel KEFELİ (Doğu Akdeniz Üniversitesi)
Günay KUT (Boğaziçi Üniversitesi)
Erdoğan MERÇİL (İstanbul Üniversitesi)
Emine GÜRSOY-NASKALİ (Marmara Üniversitesi)
Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)
Şinasi TEKİN (Harvard Üniversitesi)
M. Çetin VARLIK (Marmara Üniversitesi)

Yayın Sorumlusu:

Gültekin YILDIZ

Teknik Sorumlu:

Yücel DAĞLI

SERVET VE GÜVENLİK ARASINDA OSMANLI SULTANI

EROL ÖZVAR
(Marmara Üniversitesi)

Bu deneme, iktisat teorisi içinde yeni-kurumsalcı okul içerisinde değerlendirilebilecek Yoram Barzel'in ortaçağdan günümüze Avrupa tarihi içinde hukukun üstünlüğüne dayalı kurumların evrişi konusunda kullandığı bir hipotezden yola çıkarak Osmanlı tarihi içinde sultanların kul zümresiyle olan malî ve siyasî ilişkilerini farklı bir zeminde tartışmayı hedeflemektedir. Burada yapılmak istenen, yeni-kurumsalcı okulun temel varsayımları ve hipotezlerini farklı bir tarih tecrübesinde teyid etmek olmadığı gibi, ilgili varsayım ve hipotezler çerçevesinde farklı bir tarihi yargılamak da değildir. Bundan ziyâde, geçmişten bugüne Batı'da ve ağırlık Osmanlı coğrafyasına verilmek kaydıyla Doğu'da kurumların birbirinden farklı kulvarlarda evrişini konu edinerek, teori ve tarihî pratik geçişliliği içerisinde tartışabilmek kaygısı ağır basmaktadır.

a) Servet, Güvenlik ve Mülkiyet Hakları

Geçmişte olduğu gibi bugün de standart iktisat ders kitaplarında iktisadın tanımı yapıldıktan sonra analiz yönünden tasnifine geçilir ve mikro ve makro gibi bir ayırıma başvurulur. Daha çoğulcu olduğu anlaşılan makro iktisada ilişkin bölümlerde Klasik, Keynesçi, Neoklasik sentez, Monetarist vb ekollerin görüşlerine yer verilirken, mikro iktisada ilişkin bölümlerde ise, neredeyse tamamen Neoklasik iktisadın analiz biçimi ve modelleri hakimdir. Bu çerçevede, tüketici ve üretici dengeleri söz konusu edildikten sonra piyasa modellerine geçilir; tam rekabet modelinin fazilet ve faydaları üzerinde

durulur; tekel ve aksak rekabet türlerine gelindiğinde Robinson, Sweezy ve Chamberlain gibi iktisatçılar mikro analize her nasılsa eklenir; nihayet mikronun içine sığmayacak bir konu olan faktör piyasaları analize katılır.

Neoklasik iktisatçılar arasında geleneksel mikro ekonomik analizin, "mübadelelerin doğası" ve "kaynak tahsisatı" gibi konularda akademisyenlere önemli bakış açıları kazandırdığına dair yaygın bir kanaat vardır. Ayrıca geleneksel mikro ekonomik analizin, söz gelişi bireysel karar alıcılarının tâbi oldukları kısıtlardaki bir değişimle dengenin nasıl etkilendiği konusunda da iktisatçılara tahminde bulunma fırsatı verdiği kabul edilir.

Imre Lakatos'un bilim felsefesi terminolojisini ödünç alarak ifade edecek olursak, *tutarlı tercihler*, *rasyonel seçim modeli* ve *denge* gibi soyutlamalar, geleneksel neoklasik analizin *sert çekirdeğini* oluşturur. Ne var ki bu soyutlamaların, neoklasik iktisatçıların geçtiğimiz yarım yüzyılda bir takım önemli problemleri gözden kaçırmalarına sebep olduğu da artık bugün kabul edilen gerçeklerdendir. Söz gelişi, ekonomik organizasyonlar, mülkiyet hakları, siyasî kurumlar, muhtelif mukavelelerin ekonomik mantığı ve üretim ve mübadeleye tesir eden temel sosyal ve siyasî kuralların doğası gibi değişkenlerin iktisadi davranışları, kaynak tahsisatını ve dengeyi nasıl etkilediği konusunda neoklasik analiz yetersiz kalmıştır. Bu nedenle neoklasik analizin sınırlarını zorlayan ve kimi zaman onu aşan yeni yaklaşımlar ve teklifler gündeme gelmiştir.¹

Geleneksel neoklasik analizin yetersizliği sebebiyle ortaya çıkan yeni yaklaşımların bir kısmı, neoklasisizmin *sert çekirdiğini* (söz gelişi, rasyonel seçim varsayımı) muhafaza ederek *korucu kuşağında* (söz gelişi tam enformasyon ve maliyetsiz mübadele varsayımının gevşetilmesi) restorasyona gitmiş; analizin içine işlem maliyetlerini ya da mülkiyet haklarını sokarak yeni modelleme imkânları sunmuştur. Diğer bir kısmı ise, neoklasik araştırma programının *sert çekirdeğini* (tercihler arası geçişkenliğin olmadığı varsayımı, optimizasyon postulasının reddi gibi) dışlayarak yeni bir *sert çekirdek* (Herbert Simon'ın bağımlı rasyonalitesi ve tatmin etme stratejisi gibi yeni davranışsal modeller) inşa etmek yoluyla yeni bir paradigma yolunu aralamıştır.

¹ Thrainn Eggertsson, *Economic Behavior and Institutions*, Cambridge, Cambridge University Press 1990, 4-7

Bu yeni yaklaşımların ilgi çekici taraflarından birisi de, bunlar tarafından üretilen varsayımların ve bu varsayımlara dayalı inşa edilen modellerin dikkat çekici bir kısmının uygulama alanı olarak iktisat tarihini seçmiş olmalarıdır. Nitekim yukarıda zikredilen yeni yaklaşımlardan ilkinin *Yeni İktisat Tarihi* olarak isimlendirenler vardır.²

Bu çalışmada yeni tartışmalar içerisinde yeni-kurumsalcı (*Neoinstitutional*) İktisat'ın önemli isimlerinden biri olan Yoram Barzel'in servet maksimizasyonu varsayımına dayalı ve mülkiyet haklarını ana eksenine alan bir çalışmada dile getirdiği –aşağıda ayrıntılarıyla açıklanan- bir hipotezden esinlenerek Osmanlı Devleti'nin servet ve güvenlik arasında karşı karşıya kaldığı tercihleri ve bunların sonuçları üzerinde bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır.³

Barzel, özellikle İngiltere örneğinden hareketle despotik rejimlerden *hukukun üstünlüğü* (rule of law) rejimlerine geçiş üzerinde durur. Ona göre bu geçiş, evrimsel ve organik bir karaktere sahip bir süreç içerisinde gerçekleşmiştir. Hukukun üstünlüğü ya da hâkimiyeti, bireysel özgürlükler ve demokratik olduğu düşünülen kurumları da içeren bir süreçtir. Bu süreç, Ortaçağlardan günümüze ve günümüzden geleceğe, demokrasiye doğru hususî bir istikameti değil, fakat hukukun üstünlüğünü pekiştirecek ya da zayıflatacak bir sürekliliği temsil eder.⁴ Barzel'in bakış açısından, Batı Avrupa-

² Eggertsson, 6.

³ Sözü edilen hipotezle ilgili olarak büyük ölçüde Barzel'in *A Theory of the State : Economic Rights, Legal Rights, and the Scope of the State* (Cambridge 2002) isimli monografisinden ve "Property Rights and the Evolution of the State" (*Economics of Governance*, 1/1(2000), 25-51) başlıklı makalesinden istifade edilecektir.

⁴ Barzel İngiltere örneğinde, hukukun hakimiyetini tesis eden sürecin, sosyal kesimlerin üzerinde anlaştığı bir dizi faaliyetleri ve değişimleri kapsayacak şekilde *organik* olduğu; dahası aralarında mukavele yapan kesimlerin uygun gördüklerinde diğer kesimlere kendilerine güç katmak için birliktelikler önerdiği; nihayet süreç evrilmeye devam ettiğinden değişimin kendisinin daha az sosyal sürtünme ile işlediği ve bireylerin haklarını güvence altına almak ve ihtilallere mani olmak için çeşitli mekanizmaların geliştirildiği fikrindedir. Buradaki hipotezi şudur: herhangi bir çaba, -diğer birinin pahasına- bazı kesimlere hak vermektan kaçınmak için yapılı ve ihtilaf potansiyeli de özenle azaltılır. Tam bu noktada demokratik kurumların toptan benimsendiği yeni doğan uluslarda sıkça görülen şiddetli çalkantılar ve başarısızlıklar, enteresan bir örnek halini almaktadır. Bu uluslarda demokratik kurumların toptan kabulü örneğiyle görünen odur ki, herhangi bir oylama ya da diğer prosedürel kanunlar, bazı gruplara diğer grupları suüstimal etme imkanları verir. Bu örneklerde mülkiyet hakları güvence altında değildir ya da iyi ihtimalle konjonktürel olarak güvence altındadır ve insanlar, *zayıf şekilde* tanımlanan bu hakları ele geçirmek ya da muhafaza etmek için

'da despotik yönetimlerin "hukukun üstünlüğü" şeklinde tarif ettiği yönetimlere evrilişini; mülkiyet haklarını ve *oylama kurumları* (*voting institutions*) hükümdarın keyfi tasarruflarından ve icraatlarından koruyacak şekilde bir hukuk çerçevesinin ya da *yaptırım gücünün* (*third party enforcement*) ihdas edilmesi olarak görmek mümkündür. Diğer bir anlatımla -siyaset bilimcilerin daha ziyâde demokratik rejimlerin kuruluşu olarak adlandırdıkları- anılan süreç esas itibâriyle hükümdara karşı seyyâliyet, ticaret, kazanç ve mülk edinme haklarının güvence altına alınmasının gerçekleştirilmesinden ibârettir. Ancak şurası hemen belirtilmelidir ki, Barzel bu süreci kuramsallaştırırken yöneten ile yönetilenlerin servetlerini maksimize etmek üzere hareket ettiği varsayımına dayanır. Burada varsayımın gerçekliğinden ziyâde işlevselliği ön plana çıkar. Bu açıdan Barzel'in bu varsayımı, Milton Friedman'ın "*Usta bilardocular sayı alabiliyorlarsa sanki uzay geometrisi ve trigonometriyi çok iyi biliyormuşçasına atış yapmış olduklarını varsayabiliriz*" şeklindeki *usta bilardo oyuncusu* benzetmesini andırmaktadır.

İngiltere'de parlamento ve oylama kurumlarının inşası, hükümdar ile tebaası arasındaki bir güç mücadelesinin bir sonucu olarak değil, fakat sosyal kesimlerin servet maksimize etme sürecinin bir parçasını teşkil eden bir işbirliği aracı olarak görülebilir. Daha açık bir ifade ile modern siyasî formasyon, sınıfsal çatışmalar üzerine değil, "sınıflar arası çıkar uyumu" üzerine oturur. Buradaki temel varsayım, bireylerin servetlerini maksimize etmek peşinde koşarken hükümdarın da bir taraftan güvenliğini muhafaza altına tutmaya çalışıp diğer taraftan ülke kaynaklarından azamî derecede faydalanmaya girişeceği'dir. Ancak bu girişim içerisinde, yani hükümdarın ülke kaynaklarından maksimum derecede faydalanabilmesi veya kaynaklarının tümünün net değerini (sâfi kıymetini) elde edebilmesi, "izleme ve gözleme"nin (*monitoring and policing*) maliyetsiz ve tam olmasına bağlıdır. Bu şartla, yani izleme ve gözlemenin maliyetsiz ve tam olması şartıyla bir hükümdar gerçekte mutlak olurken; öte yandan çalışan bireyler ise sadece asgarî "geçimlik" masraflarını karşılayabilir durumda olmaktadır. Bir kimsenin üretken kapasitesi gerçekten bilinmiş olsa idi, izleme ve gözleme abes olur ve yönetilenlerden yapabileceklerinden daha fazlasını yapmaları

---

ellerindeki kaynak/ları harcarlar. Neticede bu, ülke kaynaklarının harcanması anlamına geleceğinden, *gayri sâfi milli israf* pek yüksek olacaktır. Üstelik, toplumsal grupların ortak çıkarları üzerine bina edilmeyen bir süreçte, demokratik kazanımların ve kurumların kısa ömürlü olması da hiç şaşırtıcı olmayacaktır.

beklenmezdi. Böylece kimsenin kifâyetsizliği gündeme gelmezdi. Gerçekte ise durum böyle değildir. Hükümdar kendisine tâbi olanların üretken kapasitelerini gerçekten bilemediğinden ve izleme ve gözleme için belirli bir maliyete katlanmak zorunda kaldığından ötürü mutlakiyet sahibi olamaz.

Hükümdar, mutlak olamadığından ötürü, yukarıda zikredilen kısıtlar altında servet biriktirme sürecinde kendisine tâbi kullarıyla bu serveti paylaşmak ya da bu servetten onları hissedar etmek durumundadır. Tebaa ya da kullar ise, hükümdarın kendilerine bahşettiği servet karşılığında dolayı ise hükümdarın güvenliğini arttırmak ya da daha fazla muhafaza etmek zorunda olacaklardır. Hükümdarın mutlakiyet sahibi olamaması, aynı anda hem servetini hem güvenliğini arttıramaması anlamına gelir. Bu durumda hükümdar, karşı karşıya olduğu veya olacağı olaylara göre servetini arttırmak istediğinde güvenliğinden ödün vermek veya güvenliğini riske atmak; aksi takdirde güvenliğini arttırmayı dilediğinde ise bunun bedeli olarak servetinden fedakârlık yapmak zorunda kalacaktır. Geçmiş örneklere bakıldığında, hükümdarların güvenlik mülahazalarının servet talebinden ağır bastığı söylenebilir.

Hükümdarın servet ve güvenlik arasında nisbî bir seçimle ya da *trade off* la karşı karşıya kalması, kullara mülkiyet hakları elde etme ya da servet biriktirme kapılarını aralayacaktır. Hükümdarın hâkimiyetini tahkim edebilmek adına kaynaklardan kullarını faydalandırması hükümdarın dışında kulların mülkiyet elde etme sürecini doğuracak ve giderek elde edilmeye başlayan mülkiyet haklarının muhafaza edilmesini ve daha da genişletilmesini de gündeme getirecektir. Dolayısıyla süreç, bir yanda mülkiyet haklarının alanının genişlemesi ya da daralmasını zorlarken diğer yanda bu süreçle edinilen ya da kaybedilen hakların hukuken çerçevesizleşmesi mücadelesini zorlayacaktır. İşte bu noktada, Barzel'e göre, devletin varlığı kendisini hissettirecek; devlet, taraflara *maliyet* empoze edebilme hünerini –ki bu *güç* olarak tanımlanır- kullanarak tarafları vardıkları anlaşmaya uymak zorunda bırakacaktır.⁵ Bu analizi geçmişe doğru analizi yönlendirdiğimizde, Barzel'in açısından İngiltere'deki mülkiyet hakları mücadelesinde hükümdarların

⁵ Barzel devlet aygıtını, taraflar arasındaki anlaşmaları tatbik ve icbar etmek ve anlaşmazlıkları çözmek için gerektiğinde şiddet kullanımıyla karakterize etmektedir. Bu açıdan Barzel, Weberci devlet anlayışından etkilenmiş görünmektedir. Weber, "meşru" şiddet kullanımı üzerinde devletin tekel sahibi oluşunu onun temel karakteristiklerinden biri olarak görür.

güvenlik karşılığında biriken serveti kullarıyla paylaşması ve kulların da edindikleri mülkiyet haklarını hukukî müeyyidelerle muhafaza etme gayreti içine girmeleri ile modern siyasî kurumlara ulaşılmıştır. Farklı bir şekilde ifade edilecek olursa, hukukun üstünlüğünü esas alan siyasî formasyon despotik rejimlerden evrilerek yaşama şansı bulmuştur. Bu şans yukarıda da deyinildiği gibi, kulların evrimsel ve organik bir süreç içerisinde mülkiyet haklarını elde edeceği ve garanti altına alacağı şekilde, toplumsal kesimlerin servet maksimizasyonu peşinde koşması sonucu gerçekleşmiştir. Bu durumda, demokrasi ya da modern kapitalist sistemin sınıfsal çıkar çatışması değil, aksine çıkar uyuşmasını empoze eden ve mülkiyet haklarını garanti eden kurumların yaratılmasına bağlı olarak geliştiği sonucu çıkmaktadır.

Farklı bir siyasî kültüre dayalı farklı bir coğrafyada, şüphesiz Barzel'in öne sürdüğü bütün varsayımların geçerliliği tartışmaya açıktır. Lâkin bunu hatırd tutarak, unutmadan hükümdarın servet ile güvenlik arasında bir seçimle karşı karşıya kaldığı (*trade off*) şeklindeki bir hipotezden hareketle Osmanlı Devleti'nde hükümdarın kullarıyla olan malî ve idarî ilişkilerinin doğası ve evrilişi konusunda bir takım akıl yürütmelerde bulunmak ilgi çekici sonuçların çıkarılmasına aday gibi görünmektedir.

b) Osmanlı Devleti'nde Sultan ve Kullar

Tartışmaya, Osmanlı sultanlarının, yukarıda zikredilen Barzel'in varsayımı çerçevesinde mutlakiyet sahibi olup olmadıklarını sormakla başlayabiliriz. Mutlakiyet; bir hükümdarın hükümdar olduğu topraklar üzerinde keyfî tasarrufta bulunabilme ya da dilediğini yapabilme iktidarının bir vasfı olarak değil, fakat bir hükümdarın hükümdar olduğu topraklarda yer alan her türlü kaynakların sâfi değeri –hiçbir maliyete katlanmaksızın- bilme becerisi olarak ele alındığında Osmanlı sultanlarının da mutlakiyet sahibi olmadığına hükmedilebilir. Aslına bakılırsa terimin birinci anlamında her hangi bir hükümdarın mutlak bir otoriteye sahip olması da, o hükümdarın terimin ikinci anlamında bir yeteneğe sahip olmasından geçer. İkinci anlamda mutlak otorite, bir hükümdara ülke toprakları dahilinde potansiyel ve fiilî servetin yegâne sahipliğini ve bunu tasarruf etme gücünü verirdi. Oysa ki Osmanlı hükümdarları –diğer pek çok hükümdar gibi- bir mutlak otoriteye sahip olamadıklarından servet elde etme sürecinde yalnız kalmamışlar, bu sürece deyim yerindeyse "kendilerinin malı" konumundaki meritokratik kul zümresiyle birlikte bu sürece iştirak etmişlerdir.

Sözü edilen sürecin ayrıntılarına girmeden, yukarıda kısaca bahsedilen servet biriktirme saikini merkeze alan davranış modeli üzerinde durmak gerekecektir. Barzel, hükümdar da içinde olmak üzere bütün toplumsal kesimlerin davranışlarını karakterize eden temel saikin servet maksimizasyonu olduğu kanaatinde. Ya da en azından kul zümresi ile hükümdar arasındaki ilişkileri anlamak noktasında bu varsayımın önemli olduğunu düşünür. İster hükümdar, ister kul zümresinden olsun insanların her türlü davranış şekilleri altında servet biriktirme güdüsünün hâkim olduğunu farz etmek şüphesiz gerçekliği tartışmaya açık bir iddia olacaktır. Ne var ki, bir insan davranışları modeli inşasında sözü edilen varsayımın insanîliği ve uygunluğu tartışmaya açık olsa da böyle bir varsayım, insanoğlunun ilişkiler ağı içerisinde davranışlarını kodlarken ya da dışarıdan bir çift göz tarafından bu davranışlar kodlanırken ciddi olarak hesaba katılması gereken bir saikin önemini vurgular. Konuyu Osmanlı sadedinde daha açık hale getirmek gerekirse, Osmanlı sultanlarının ve onların kulları mesâbesindeki yönetici elit gruplarının –ki bunların içinde divân üyeleri, saray ağaları, askerî ağalar, sancak beyleri ve beylerbeyleri, yüksek rütbeli askerler ve sonradan yönetim elitinin içine katılmaya çalışan âyân zümresi yer almaktaydı- muhtelif ilişkiler ağı içerisinde davranışlarına sadece servet biriktirme, ya da servetlerini en yüksek düzeye çıkarma arzusunun yol gösterdiği varsayımı gerçekçi olmasa da, böyle bir varsayımın hükümdar ve kul zümresi arasındaki karmaşık ilişkiler ağını anlamak ya da ilişkilerin doğasını kavramak konusunda yardımcı olacağı muhakkaktır. Yani sultan ya da elit kul taifesi birer servet avcısı olmasalar da, meşrû ya da gayrimeşrû servet edinmek veya servet için çalışmaktan geri kalmamışlardı.

Hükümdar ile kulları arasında yukarıda sözü edilen bir mücadelenin var olup olmadığı, varsa bunun doğası, seyri ve neticeleri üzerinde durmadan önce bu denemede kul taifesi ya da zümresi dendiğinde kimlerin kastedildiği konusunda kısa bir izahata gerek vardır. Osmanlı kroniklerinde ve resmî belgelerde genel olarak "kul taifesi" dendiğinde, hanedana ve devlete hizmetle yükümlü olan ve vazife yerleri saray ve taşrada bulunan kimseler anlaşılırdı. Kulluğunu yani vazifesini devlete dolayısıyla sultana yapan bu zümre, *askerî* olarak ta adlandırıldı. Kullar sıradan bir yeniçeriden sadrazama kadar hiyerarşik olarak bütün askerî kesimi içine alırdı.

Devlet işlerinin tedviri, -ilmiye, seyfiye ve kalemiye biçiminde klasik olarak tasnif edilen- bu kul taifesince görülürdü. Devlet işleri büyük ölçüde,,

her şeyin iki dudağı arasından çıkacak söze bağlı olduğu sultanın doğrudan irâdesiyle değil, fakat kendi içinde alt gruplara ayrılmış, kariyer çizgileri birbirine girmiş ve tabircaizse birer siyasî fırka gibi kendi içinde mücadele veren kul taifesince yürütülürdü.

Bu çerçevede kul taifesini kendi içinde tasnif etmek gerekirse, siyasî nüfûzu, yaptırım gücü ve malî iktidarıyla vezirler topluluğunun ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Bu grubu saray ve ocak ağaları takip etmektedir. Bir diğer grup, taşradaki üst düzey askerî görevliler idi. Bunlar daha ziyâde, merkezde üretilen siyasî ve idarî yönelimleri taşraya yansıtan ajanlar, yani politika uygulayıcılarıydı. Nihayet, hanedan mensupları da siyasî elit içindeki gruplardan birini teşkil etmekteydi. Sultan ise, elinde gücü varsa, bu grupları muhtelif hedeflere matuf olarak dengeler, yönetime getirir, mansıplar verir gerektiğinde yönetimden uzaklaştırırdı. Sultan, muktedir değil ise, gruplar arası çatışma ayyuka çıkar, idare ve dolayısıyla malî kaynaklar ve kadrolar güçlü ve nüfuzlu grubun tesiriyle yönlendirilir; elde edilen bu nüfûz, sultanlardan birini indirip yerine bir başkasını getirecek kadar kullanılabilirdi.

Bu noktada hemen altı çizilmesi gereken husus yukarıda anılan her bir grubun idare için rekabet edecek müstakil bir grub teşkil etmediğidir. Rakib gruplar ya da fırkalar yukarıda tasnifi verilen klasik grupların mensuplarından teşekkül ederdi. Ayrıca kimi dönemlerde ağalar grubunun siyasî nüfûz olarak vezirlerin önünde yer aldığı da vâkidir. Hatta taşradakilerin merkezdekileri alaşağı ederek merkeze yerleştikleri de söz konusu olmuştur.

Hükümdarın yani sultanın servet paylaşım sürecinde çevresinde yer alan *askerî* zümrenin dışında diğer bir grubu oluşturan sivil ya da özel kesimden de bu noktada bahsetmek gerekecektir. Bu grup ya da tabaka, ticaret ile uğraşan tüccarlar ile çoğu kere askerî zümreyi finanse eden ve malî sektörün önemli ajanları olan sarraflardı. Bunlar, özellikle de sarraflar, devlet idaresine -doğrudan olmamakla birlikte- ellerindeki finans sermayesiyle müessir olabilen şahıslardı. Üstelik bu grubun diğerlerinden önemli bir farkı da vardır ki o da, en azından nazarî olarak mülkiyet hakları,ının çoğu kez herhangi bir keyfi tasarrufa ve tehlikeye maruz olmayışdır.

c) Servet ve Güvenlik Arasında Sultan

Osmanlı sultanları ya da hükümdarları, bu yazının başında belirtilen argüman çerçevesinde asla mutlakiyet sahibi olamamıştır. Mutlakiyet sahibi

olamamaları, İngiltere örneğinde olduğu gibi, onları servet ve güvenlik arasında seviyesi ve istikameti dönemden döneme ve sultandan sultana değişen bir tercih zorunluluğuyla karşı karşıya bırakmıştır. Mutlakiyetin yokluğu, sultanları iki alternatifi aynı anda arttıramama ya da birini artırırken diğerinden fedakârlık yapmak zorunda bırakmış; diğer bir anlatımla, serveti arttırmak karşılığında güvenlik riskiyle ya da güvenliği arttırmak karşılığında servetten fedakârlık mecburiyetiyle karşı karşıya getirmiştir.

Osmanlı sultanları, sözü edilen tercih zorunluluğu ya da *trade off* karşısında, serveti tercih ettiklerinde katlandıkları güvenlik maliyeti onları tahtlarından indirilme tehlikesiyle karşı karşıya bırakmıştır. Ancak hemen belirtmeli ki, bu tür tahttan indirme vak'alarının sayısı pek azdır.

Osmanlı hükümdarlarının çoğunluğu tercihlerini güvenlikten yana kullanmışlar, bunun karşılığında serveti kul zümreleriyle paylaşmış gözükmektedir. *Memâlik-i Mahrûse*'de servet paylaşma süreci, İngiltere örneğinin aksine, tarih sahnesine bir mülkiyet hakları mücadelesi biçiminde yansımamıştır. Diğer bir ifade ile, bu paylaşım sürecinin mülkiyet hakları mücadelesini yapacak tarafları doğurduğu söylenemez. İngiltere'de ise servet elde etme ve paylaşma sürecinde kul taifesi, edindikleri serveti müsâdere ve keyfî tasarruflara karşı muhafaza etmek ve servetlerini daha fazla arttırmak için kralları hukukî müeyyideler altına sokacak mücadele biçimlerine yönelmişler ve bunların sonunda bir takım hukukî kurumlar doğmuştur. Barzel'in yukarıda da belirtilmiş değerlendirmesine göre, modern siyasî ve ekonomik formasyon büyük ölçüde, krala rağmen ve kralla birlikte tebaanın kraliyetin mâliki olduğunu iddia ettiği servete ve zenginliğe ortak olmak ve edindiği serveti korumak savaşının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. "Hukukun üstünlüğü" biçiminde tarif edilen bu rejimler, varlıklarını büyük ölçüde kulların mülkiyet hakları elde etme ve onu koruma mücâdelelerinin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.⁶

İngiltere örneğinden farklı bir görüntü çizen Osmanlı Devleti'nde ise, sultanlar güvenlik karşılığında yukarıda anılan kul zümreleriyle bir servet paylaşım sürecine girmişlerse de, aşağıda izahı yapılan faktörler sebebiyle bu

⁶ Burada Barzel'in de sormadığı bir soru şudur; acaba krallarla paylaşılan servet ne pahasına ve nereden elde edilmiştir. Yani servetin kaynağı nedir? İngiltere örneğinden hareket edilecek olunursa, bu servetin ülke içine dayalı kaynaklardan çok müstemleklere sağlandığının altı çizilmelidir.

süreç mülkiyet hakları kazancıyla sonuçlanacak kurumsal ve siyasî dönüşümlere yol açmamıştır. Onyedinci yüzyıldaki eşkıya liderlerinden XVIII. yüzyılda taşrada malikane ilzam eden âyân zümresine, XVI. yüzyıldaki ciddi servet sahibi ilmiye mensuplarından XVIII. yüzyıldaki büyük mukataa mültezimi olan vezirlere kadar zenginliği ve nüfuzu kroniklere konu olan kimseler, İngiltere örneğindeki gibi mülkiyet hakları mücadelesinin etkin bir tarafı olamamışlardır.

Osmanlı sultanlarının biriken serveti kul zümresiyle ya da yukarıda tasnif edildiği şekliyle birbirine rakib kul taifesiyle paylaşım kanalları dikkat çekici bir husustur. Osmanlı sultanı, elit tebaası olan kullarını, öncelikle malî sektörün ana konusu olan vergi tahsilatı alanında servete ortak etmiştir. Tersinden söylenecek olursa, kullar hükümdarın servetine vergi tahsilatı yoluyla hissedar olmuştur. Emânet-İltizam-Malikane şeklinde gerçekleşen vergi tahsilatı yolu, bütün Osmanlı tarihi boyunca servet elde etmesinin neredeyse yegâne yolu olarak kalmıştır. Bu şekilde gerçekleşen muvakkat servet sahipliği, devletin içinde malî ajanlık yoluyla yakın zamanlara da miras kalmıştır. Servet paylaşımının malî sektörden, yani iltizamdan başlaması ve başka bir alana geçmeden yine aynı sektörde kalması, sultanın izleme ve gözleme maliyetine katlanmak zorunda olmasından ve güvenlik konseptinin, hanedan güvenliğinden ziyâde devlet güvenliğince doldurulmasından kaynaklanıyordu. Devlet güvenliği ise, içeride *Celalîler* adı altında bilinen mahallî eşkıya gruplarına ve dışarıda *kiıffar* devletlere karşı verilen savaşların kazanılmasına bağlı olduğundan, iltizâm sektörü büyük ölçüde bu savaşların finanse edilmesine ve dolayısıyla kaynakların zaman içerisinde askerî kul taifesine yönelmesine sebep oluyordu.

Osmanlı'da kul taifesi ve tebaanın iltizam sektörü dışında servet edinebilecekleri başka kanallar şüphesiz mevcuttu. Bunların başında imalat ve ticaret sektörü gelmekteydi. Askerî kul taifesinin tebaaya nisbetle girişimci olarak imalat sektöründe bulunması güçtü. Zira aslî vazifeleri icabı, özel şahıslara oranla bu sektörlerde daha çok –yapabiliyorlarsa- finansör olarak işlev görüyorlardı. Özel şahısların askerî kullara nisbetle bu sektörlerde servet biriktirme açısından daha avantajlı olmasına rağmen, piyasa ve mesleklerin –rekabet ve çekişmeyi dışlayan, bunların yerine eşitliği, işbirliği ve dayanışmayı esas alan- örgütlenme biçimi, sermaye birikimi ve dolayısıyla servet artışının önünde engel teşkil ediyordu. Kaynakların madencilik, ziraat, sanayi ve ticaret arasında neredeyse eşit dağıldığı bir örgütlenme biçiminde özellikle

askerî kulların servet elde etme ve arttırma yollarını riski daha az olan vergi toplayıcılık, yani iltizam sektöründe görmeleri boşuna değildi.

Güvenliğini ve servetini aynı zamanda arttıramaması sebebiyle hükümdarın bir tercihle karşı karşıya kaldığı yukarıda ifade edilmişti. Osmanlı sultanları da bu tercih durumunda güvenliği karşılığında serveti kullarıyla paylaşıyordu. Genel olarak askerî kul zümresinin, servetten hisse sahibi olmaları şüphesiz bir ayrıcalıktı. Ancak bu ayrıcalık, *kayd-ı hayat* şartına bağlı idi. Söz gelişi bir vezirin servet elde edişi ve tasarrufu, ancak o hayatta olduğu müddetçe geçerli idi. Öldükten sonra kulun serveti beytülmale kalmakta, menkul ve gayrimenkul ayırımına tâbi tutulmaksızın zabt olunmaktaydı. Geride kalan vârislere ise, sadece kimseye muhtaç olmadan geçinebilecekleri bir gelir tahsis edilmekteydi. Çünkü, kul teorik olarak, sultanın kulu ya da malıydı ve bu yüzden elde ettiği servet de son tahlilde sultana aid kabul edilmekteydi. Kaldı ki, sultan kula "bahşettiği" serveti kulun hayatının sonuna kadar kullanmasına da müsaade etmeyebilir, daha yaşarken kulunun servetine el koyabilirdi. *Müsâdere*, kula servetin gerçek sahibinin kim olduğunu daima hatırlattığı gibi, hayatta iken serveti nasıl kullanacağına ve muhafaza edeceğine dâir vereceği kararları da etkilerdi. Müsâderenin şümülü sadece devlet memuriyeti ifâ eden askerîler ile sınırlı olmayıp, hukuken devletin malına el koymadığı özel şahısları içine alabilmekteydi.

Osmanlı Devleti'nde Sultan II. Mehmed zamanında başlayan müsâdere usûlü, Yeniçeri Ocağı'nın ilgâsını müteakib bazı istisnalarla kaldırılmış, bürokrasinin devlet teşkilatındaki yerinin resmen teminat aldığı Tanzimat döneminde bütünüyle ortadan kalkmıştır. Bu tarihe kadar kullar, muvakkaten elde ettikleri serveti müsâdereden koruyacak ve dolayısıyla sultanı hukukî bir yaptırım altına sokacak bir gelişme kaydedememişlerdir. Osmanlı tarihinde kulların böyle bir gelişme kaydetmek için hukukî ve siyasî bir mücadele içine girdikleri, henüz mahiyeti ve fiilî anlamı üzerinde tartışmaları sunduğu "evladiyyelik vakıf"lar müstesnâ, vâki değildir. Kul taifesinin önünde bir tehdit olarak duran müsâdere usûlünün dışında, servet birikimine mâni olan bir başka faktör de, aşağıda ele alınacak olan, devlet mülkiyetine dayalı toprak düzenidir.

Osmanlı Devleti'nde mülkiyet haklarının elde edilişi sürecinde ilgili taraflar arasında mücadelenin cereyan etmeyişinin, Osmanlı'nın sosyo-politik ve sosyo-ekonomik yapılarının teşekkülünde doğrudan tesirlerini müşahede

ettiğimiz ve Osmanlı örneğini İngiltere örneğinden tefrik eden zihniyet arkaplanının birinci dereceden etkisi vardır. Bu zihniyet arka-planının, devletin geliştirdiği malî, iktisadî ve siyasî tutum ve davranış biçimlerine olan müessiriyeti kendini XIX. yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür. Söz konusu bu zihnî arkaplanı, modern öncesi birçok imparatorluk ve devlette karşımıza çıkan *provizyonizm*, *fiskalizm* ve *tradisyonalizm* üçlüsü ile formüle etmek mümkündür.⁷ Osmanlı siyaset felsefesinin fiilî akisleri görünümündeki bu ilkelerin, siyasî amaçlarla üretim faktörlerinin kontrol altında tutulmasına istinad ettiği söylenebilir. Toprak üzerinde devlet mülkiyeti anlayışı da, bu temel siyasî modelin uzantılarından biriydi. Provizyonist hedeflerle örtüşen topraktaki devlet mülkiyeti, siyasî merkeze tebaası arasında kaynakları eşitçe yeniden dağıtma imkânını vermiş; bu yapılırken ikinci önemli üretim faktörü olan emek kontrol altına alınmıştır. Toprak mülkiyeti ve meğın üzerindeki devlet kontrolüne dayalı bu "eşitlikçilik" politikasının Osmanlı tecrübesindeki tarihî ismi *çift-hane* rejimidir. Yirminci yüzyılın başlarına kadar varlığı süren çift-hane rejimi, Osmanlı tarihinin son döneminde Anadolu topraklarına göçler sonucunda biriken muhacir köylülerin iskanı sırasında, Batılı anlamda plantasyonların ortaya çıkmasına engel oluşturan, yani -kaynakların eşitsiz bölüşümü yoluyla ulaşılan- tarımsal kapitalizme set çeken temel faktör olmuştur. Şüphesiz küçük toprak sahipliği yanında tebaanın içinde büyük toprak sahipleri de yok değildir. Ancak, bu zümre sultanın güvenliğini tehdit edecek boyutlara ulaşamadığı gibi, aristokratik bir hüviyet kazanarak, sultanı belirli yaptırımlara zorlayacak bir taraf olmayı da başaramamıştır. Bunun sebebi, bu tür sahiplik şeklinin buna eşlik edecek hukukî, idarî ve siyasî tasarruftan mahrum kalması, devlet indinde meşruiyetinin tanınmaması ve devlet tarafından mümkün olduğu kadar marjinalize edilmeye çalışılmasıdır.

Osmanlı örneğinde, İngiltere’de olduğu şekliyle bir mülkiyet hakları mücadelesinin olmayışının sebepleri arasında kulların servet birikiminin önünü tıkayan başka faktörler de mevcuttur. Bunların başında yukarıda kısaca anılan imalat ve ticaret sektörlerinin teşkilatlanma biçimi gelir. Osmanlı Devleti’nde imalat sektörünün alt kategorileri olarak isimlendirebileceğimiz ziraat, madencilik, sanayi ve hatta esnafılıkta küçük ölçekli üreticilik hâkimdir. Devlet bu alt sektörlerde, üretim faktörlerini kontrol etmek suretiyle, hem sektör içi hem sektörler arası kaynak dağılımı konusunda büyük

⁷ Bu ilkelerin Osmanlı örneğinde ayrıntılı açıklaması için bkz. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2002 (2. Baskı), 43-98.

farklılaşmalara müsaade etmemiştir. Öte yandan, fiyat denetimi ve piyasa düzenlemeleri yoluyla kâr hadleri üzerinde sağlanan kontrol, tabiricaizse uzun dönem tam rekabet piyasasında gerçekleşen sektörel dengeye benzer şekilde sektörler arası geçişi gereksiz hale getirmiştir. İmalat sektörüne göre farklılaşmaya daha yatkın olan ticarî faaliyetlerin bir nevî kamu hizmeti biçimine sokulması ve tıpkı imalat gibi çeşitli hukukî düzenlemelerle spekülâtif mahiyet kazanmasının önüne geçilmesi ile, ticaretin de çabuk ve zahmetsiz bir zenginlik yolu haline gelmesi engellenmiştir.

İmalat, ticaret ve esnafılık dışında dördüncü bir sektör olarak sarrafların faaliyet gösterdiği finansman alanı da bunlardan farklı bir konumda değildir. Temel işlevi, devlet maliyesinin finanse edilmesi olan sarraflık da bir tür kamu hizmeti olarak değerlendirildiğinden, -tüccar ve esnafa oranla kendilerine tanınan nisbî yüksek kâr oranlarına rağmen- sarraflar elinde oluşan sermaye birikiminin diğer sektörlerle yatırım olarak kaydırılmasına ciddî kısıtlamalar getirilmiştir. Bu kısıtlamaların başında mülkiyet rejimi ile üretim faktörlerinin seyyâliyetinin kontrol altında tutulması politikası gelmektedir. Bu şartlar muvâcehesinde sarrafların elinde biriken servet *likit* halde kalmaya mecbur edilmiş ve bu şekilde elde tutulmasının alternatif maliyeti ve riski yüksek hale getirilmiştir.

Neoklasik ekonomik analizin kavramlarıyla ifade edilecek olursa, sektörler arası kaynak dağılımının optimum hale gelmesi, ekonomik ajanların minimum uzun dönem ortalama maliyet ile çalışması ve nihâyet ekonomik faaliyetlerin normal kârla temini gibi hedeflere, Osmanlı Devleti'nde, büyük ölçüde, devletin kaynakları kontrolü yoluyla ulaşılmaya çalışılmıştır. Bunlar arasında ilk ve sonuncu hedefler hususunda başarı sağlandığı söylenebilir.

Servet birikimini yolunda imalat, ticaret, esnafılık ve finansman sektörlerinin vaad ettiklerinin sınırlı olması, malî sektörün önemli kalemi olan vergi toplayıcılığını kullar indindeki birinci tercih haline getirmiştir. Güvenlik karşılığında kulların servet edinecekleri iltizam sektörü, aslında büyük ölçüde sultanın savaş ve buna bağlı olarak kamu personel harcamalarının bir finansman aracı olarak işlev görmekteydi. Sultan iltizam yoluyla servetinden kullarını hissedar ediyor, bunun karşılığında kullar sultanın ya da daha doğrusu devletin içte ve dışta güvenliğini temin etmiş oluyordu. Böylece kul taifesi, kendisine deruhde edilen buağır görev karşılığında servet edinebilmiş, gelirler açısından ayrıcalıklı bir konum sahibi olabilmiş, fakat bu konumunu

yukarıda –bir makalenin sınırları içinde kalabilecek ölçülerde- izah edilen sebeplerden dolayı, sultanı hukukî bir yaptırım altına sokacak bir güce tahvil edemediği gibi, servetini nesilden nesile geçirebilecek, suiistimalden koruyacak ve ona ekonomik bir işlev kazandıracak bir kanal açamamıştır. Hukukî, siyasî, idarî, malî ve zihnî olarak önu kapalı olan kul taifesi bu durumda kendisine bahşedilen serveti, bir "gelir aracı" olarak kullanmaktan ziyâde bir "harcama kalemi" olarak kullanmayı yeğlemiştir. Ve bu harcama yolunda "ekonomik rasyonalite" ilkeleri çerçevesinde değil, fakat daha ziyâde servet mülkiyet fonksiyonunun önemli bağımsız değişkenlerinden olan siyasî nüfuz ve imâret ilkeleri çerçevesinde hareket etmiştir. Diğer bir ifade ile kendisine bahşedilen serveti arttıracak, suiistimallerden koruyacak ve sultanın ona karşı her türlü tasarrufuna sınırlar getirecek kurumların inşası yoluna gitmemiş, gidememiştir.

Mülkiyet hakları kullar tarafından kazanılmayıp, fakat sultan tarafından bahşedildiğinden servetin istihsali ve muhafazası için gerekli kurumların teşekkülü de zayıf karakterli, akamete uğrayan ve yine sultan –daha sonraları da onun yerini alan "devlet"- tarafından istenildiğinde müdahaleye maruz bırakılan bir hususiyet arz etmiştir.

Kabaca ana hatları verilmeye çalışılan bu süreç, nihâyet, farklı bir şekilde şöyle de tasvir olunabilir: Osmanlı tarihinde sultanlar, üretilen serveti aslında devletle paylaşmıştır. Ve devlet bu serveti arttırmayı ve korumayı bilmiştir.